

Horyzonty Polityki
2015, Vol. 6, N° 16

ARTUR WOLANIN

Akademia Ignatianum w Krakowie

Instytut Politologii

artur.wolanin@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.17399/HP.2015.061602

Koncepcja zrównoważonego rozwoju w polityce publicznej Unii Europejskiej i Polski

Streszczenie

Intencją pracy jest ukazanie miejsca i roli oraz prezentacja założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju w polityce publicznej Unii Europejskiej i Polski. W artykule przedstawiono genezę powstania strategii oraz podjęto próbę zdefiniowania zagadnienia. Sporo uwagi poświęcono również relacji pomiędzy koncepcją trwałego rozwoju a gospodarką, ich wzajemnym oddziaływaniom oraz miejscu ewoluującej strategii w ekonomii normatywnej. Wykazano, że istota zrównoważonego rozwoju tkwi w powiązaniu rozwoju społecznego i gospodarczego poprzez zagwarantowanie dostępu do zasobów i surowców zarówno odnawialnych, jak i nieodnawialnych, ze wzrostem jakości życia w czystym środowisku. Przedstawiono politykę ekologiczną Unii Europejskiej (UE), a wcześniej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG). Omówiono również programy dotyczące ochrony środowiska, które wyznaczały podstawowe kierunki działania w zakresie ochrony środowiska, jak też stanowiły inspirację do powstawania aktów normatywnych. Przedstawiono politykę Polski na rzecz zrównoważonego rozwoju, omawiając podstawowe normy i akty prawne regulujące ten proces. Z rozważań wyciągnięto wnioski, że

rozwój zrównoważony jest procesem ciągłym, a nie jedynie przedsięwzięciem o ściśle określonych ramach, sposobie realizacji i określonych celach.

SŁOWA KLUCZOWE

koncepcja, zrównoważony rozwój, trwały rozwój, ekorozwój, innowacyjność, gospodarka, polityka ekologiczna

**SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE PUBLIC POLICY
OF THE EUROPEAN UNION AND POLAND**

The paper aims to present the place and role as well as the components of the concept of sustainable development in the public policy of the European Union and Poland. In the article, the origin of the development of the strategy is presented and an attempt to define the issue is made. Considerable attention has been devoted to the relationship between sustainable development and the economy, their mutual influence and the place of the evolving strategy in normative economics. It has been found that the essence of sustainable development consists in combining social and economic development by means of guaranteeing access to resources and raw materials, both renewable and non-renewable ones, with an increase in the quality of life in a clean environment. The environmental policy of the European Union (EU) and of the earlier European Economic Community (EEC) is presented. Conservation programmes are discussed, which have established the fundamental courses of action in the area of the environmental protection, and which inspired the development of normative acts. The Polish policy for sustainable development has been presented when discussing the basic norms and legal acts governing the process. On the basis of these considerations, it is concluded that sustainable development is a continuous process and not merely an undertaking with a clearly defined framework and precise objectives.

KEYWORDS

sustainable development, continuous process, eco-development, economic policy, European Union

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest prezentacja złożonej koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz weryfikacja stanu ich implementacji w polityce gospodarczej Unii Europejskiej oraz Polski.

Pojawienie się koncepcji zrównoważonego rozwoju związane jest z postępem gospodarczym w XX wieku, którego najbardziej widocznym skutkiem był wzrost produkcji, powiązany jednak bezpośrednio ze skutkiem ubocznym, czyli zanieczyszczeniem i degradacją środowiska. Taka negatywna korelacja, ujmująca tylko aspekt środowiskowy, prowadzi do stosunkowo wąskiej interpretacji rozwoju zrównoważonego, niemniej silnie związana jest z genezą powstania tego terminu [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 7]. To w ciągu ostatnich kilku dekad na naszych oczach dokonuje się zmiana paradygmatów w ekonomii, takich jak uwzględnienie w modelowaniu ekonomicznym czynników behawioralnych [Wach 2010, s. 95-105] czy też zmiana polityki gospodarczej [Wach 2014, s. 13], w tym powstanie i rozwój koncepcji zrównoważonego rozwoju.

Pomimo wieloletniej próby dokładnej conceptualizacji strategii zrównoważonego rozwoju brak jest do dziś jej jasnej i jednoznacznej interpretacji. Nie oznacza to jednak niedostatecznej wiedzy czy powierzchownego zbadania problemu, a raczej jego funkcjonalno-teleologiczny charakter zrozumienia roli i funkcji czynników w systemie, zrozumienia celów finalnych i stanów zjawisk, czyli tego, do czego system, układ dąży, analizy przyczynowości mechanicznej – relacji wyłaniających się z systemu zależności [Jackson 2002, s. 169-198]. Przy takim ujęciu wiadomo, że wychodzimy od podejścia czysto środowiskowego, ale ewolucja, jaka dokonała się wraz z rozwojem pojęcia, doprowadziła do ukształtowania definicji daleko wykraczającej poza ekorozwój. Dziś określenie „zrównoważony rozwój” oznacza złożony, długookresowy proces, który dąży do wyśrodkowania, wyważenia między trzema systemami: gospodarką, środowiskiem i społeczeństwem. Zrównoważony rozwój gospodarki został zdefiniowany w ustawie – Prawo ochrony środowiska jako taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń [GUS 2011, s. 4]. Jakkolwiek zdefiniujemy koncepcję zrównoważonego rozwoju, i w którymkolwiek kierunku koncepcja ta będzie ewoluować, to podstawowa jej zasada powinna zostać nienaruszona; nie powinna być

postrzegana jako próba czy żądanie hamowania wzrostu gospodarczego i rozwoju, lecz jako nacisk na ukierunkowanie go na poprawę jakości życia zamiast ilościowej ekspansji produkcji przemysłowej. Należy go zatem rozumieć jako rozwój stymulujący wzrost gospodarczy, ale uwzględniający i respektujący dobro społeczne, sprawiedliwość, bezpieczeństwo oraz jakość środowiska. Koncepcja ta wyznacza w pewien sposób granicę pomiędzy wolnością gospodarczą a środowiskiem i jego ochroną [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 8]. W każdym złożonym systemie ilość przyczyn, które mogły spowodować dane zachowanie się systemu, gwałtownie rośnie wraz ze stopniem jego złożoności. Również w koncepcji zrównoważonego rozwoju mamy do czynienia z kombinatoryką rozwiązań, której całokształtu nie da się ująć w postaci sformalizowanej [Janikowski 2004, s. 11]. Pod wpływem postępu techniczno-organizacyjnego oraz zmian technologicznych i innowacji uwidacznia się konieczność znacznie szerszego podejścia do wartości organizacji, stanowiącej podstawowy podmiot gospodarki rozpatrywanej w aspektach zrównoważonego i trwałego rozwoju.

GENEZA KONCEPCJI ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU. PO PIERWSZE ROZWÓJ

Koncepcja zrównoważonego rozwoju w żaden sposób nie może być kojarzona z procesem spowalniającym gospodarkę, hamującym innowacje czy blokującym implementację nowych technologii. Jako wstęp do próby zdefiniowania zagadnienia należy jasno wyartykułować, że rola rozwoju była i jest priorytetowa. Dookreślenia jednak wymagają pojawiające się nowe uwarunkowania, założenia i normy. Ewolujący charakter koncepcji stanowi wycinek ekonomii normatywnej, wyznaczając nowe trendy i cele do osiągnięcia, oraz bada odchylenia stanów finalnych od pożądaných. Podejmując próbę obrony tego twierdzenia, należałoby sięgnąć do genezy powstania i analizy rozwoju koncepcji. Sama definicja zrównoważonego rozwoju wciąż jeszcze nie osiągnęła pełnej i ostatecznej formy, jednak poprzez identyfikację genezy jej powstania można dokładnie określić jej charakter i z dużym prawdopodobieństwem cel, do którego zmierza.

Geneza i założenia zrównoważonego rozwoju są silnie powiązane ze środowiskowymi determinantami rozwoju gospodarczego.

Mimo że obecnie pojęcie to obejmuje dużo szerszy aspekt niż tylko środowiskowy, to jednak ograniczoność zasobów i surowców naturalnych była głównym powodem nazwania problemu. Do lat 70. XX wieku duża podaż surowców, niskie koszty eksploatacji i niska cena jednostkowa powodowały, że prowadzono nieoszczędną gospodarkę zasobami. Pośród wielu poglądów dotyczących wyczerpywania zasobów naturalnych najbardziej rozpowszechnione opinie należały do Roberta Malthusa i Davida Ricarda. Malthus twierdził, że po przekroczeniu pewnej granicy eksploatacji zasobów dalsze zużycie powoduje nieproporcjonalny i nieuzasadniony wzrost kosztów pracy i kapitału na jednostkę produkcji [Malthus 1925]. Teoria Ricarda zaś zakładała nieograniczoność zasobów z równoczesnym podkreśleniem ich niejednorodności [Ricardo 1957]. W myśl tej teorii, wraz z wydobyciem złoża będą coraz gorsze, a zatem sam proces mniej opłacalny. Zróżnicowanie alokacyjne zasobów wymusza różnorodny nakład pracy i kosztów na ich pozyskanie, a tym samym różną ich użyteczność. Smith w swojej pracy *Bogactwo narodów* stwierdził zaś, że najważniejszy jest rozwój gospodarczy, rozumiany jako siły, które w długim czasie przyczyniają się do bogactwa narodów [Smith 2012, s. 67]. Podkreślić należy, że w rozumieniu Smitha bogactwo narodów to nie kapitał społeczny, lecz dochód społeczeństwa wytworzony w pewnym czasie [Blaug 2000, s. 56].

Polanyi zaś zdefiniował sposób zaspokajania potrzeb materialnych społeczeństwa, odrzucając tym samym ekonomię jako naukę o bogactwie narodu, optymalizacji i maksymalizacji bogactwa [Polanyi 2011, s. 27]. Według jego teorii ludzie współżyją ze środowiskiem społecznym i naturalnym, a ekonomia w tej relacji bada i wskazuje sposoby zaspokajania potrzeb. Zgodnie z jego teorią zależność w procesie zaspokajania potrzeb wymusza integrację. Oznacza to więc, że procesy gospodarcze zachodzące w kapitalizmie są zakorzenione zarówno w ekonomicznych, jak i nieekonomicznych instytucjach, które opierają się na różnych wzorcach powiązań: wymiany w systemie rynkowym oraz redystrybucji na poziomie państwa i gospodarstwa domowego [Janik 2014, s. 12].

Ludzka ekonomia (...) jest zakorzeniona i zaplątana w sieć instytucji ekonomicznych i nieekonomicznych (...) czy to religia, czy rząd mogą być tak samo ważne dla struktury i funkcjonowania gospodarki, jak

i instytucje monetarne lub dostępność narzędzi oraz maszyn [Polanyi 2011, s. 250].

Podkreślić należy, że Polanyi nie negował koncepcji Smitha dotyczącej samoregulacji rynku. Podstawą nowego systemu gospodarczego proponowanego przez K. Polanyiego jest przestrzeń społeczna, czyli obszar samoregulacji w państwie, gdzie uczestnicy gry sami ustalają zasady. Dopiero jednak, gdy ukształtowała się świadomość problemów związanych z ochroną środowiska, tj. w latach 1973-1974, narodziły się neoklasyczne teorie ekonomii zasobów i środowiska.

Zbiegło się to z kryzysem w latach 1973 i 1974, który udowodnił, że surowce nie mogą być traktowane jako dobra względnie obfite [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 11]. Przeszedł on do historii jako największy kryzys gospodarczy od czasu załamania powojennego. Jego przyczyną był czterokrotny wzrost cen ropy naftowej podyktowany przez kraje OPEC, spowodowany reakcją na poparcie Zachodu dla Izraela podczas wojny z Egiptem i Syrią w 1973 roku. Było to świadome wywołanie kryzysu przez kraje zrzeszone w OPEC, a kartą przetargową okazał się jeden z najcenniejszych surowców energetycznych na świecie, czyli ropa naftowa. Surowiec ten, a raczej jego brak, czy też mocne ograniczenia w dostępie do niego, uderzały najdotkliwiej w gospodarki najbardziej rozwinięte, które opierały przemysł na ropie naftowej. Skutkiem wtórnym było znaczne obniżenie światowego PKB w 1974 roku, a to głównie za sprawą takich potęg gospodarczych jak Stany Zjednoczone, Japonia czy Wielka Brytania. Diametralnie odmienna sytuacja była w krajach eksportujących ropę naftową. Zaczęły przeżywać nieobserwowany do tej pory wzrost gospodarczy, osiągając nienaturalnie wysokie przychody.

Poza przemysłem duże znaczenie dla kształtowania wizji koncepcji zrównoważonych procesów gospodarczych miały zaobserwowane w pierwszej połowie XX wieku w Europie nowe metody uprawy roli. Koncepcje te stały niejako w opozycji do przemysłowych rozwiązań gospodarki rolnej. Zjawisko to kojarzone jest z prekursorami, takimi jak Rudolf Steiner, twórca rolnictwa biodynamicznego w Niemczech i Austrii, lub Jerome Rodale, twórca ruchu na rzecz gospodarowania organicznego w USA w latach 40. Nie sposób pominąć Raoula Lemaire'a i Jeana Bouchera, inicjatorów rolnictwa biologicznego oraz założycieli stronnictwa *Nature et Progres* we Francji pod koniec lat 50. minionego

wieku [Zabłocki 2002, s. 25]. Koncepcja ekorozwoju okazała się istotnym punktem na drodze do idei trwałego rozwoju i w ewolucji tejże odgrywa niebagatelną rolę. Zwolennicy tego pojęcia kładą szczególny nacisk na spełnienie wymogów ekologicznych, a mniejszy na uwarunkowania i konsekwencje społeczne. Z genezą rozwoju zrównoważonego bardzo silnie powiązana była zasada ekorozwoju. Sympatycy tego pojęcia zakładają, że podstawowym zadaniem rozwoju powinno być spełnianie wymogów ekologicznych, spychając na dalszy plan jego uwarunkowania i konsekwencje społeczne. Stanowisko to jest popularne w wielu środowiskach ekologicznych, między innymi w ruchach tak zwanej ekologii głębokiej [Devall, Session 1995, s. 34], ekonomiki ekologicznej czy modernizacji ekologicznej. Umownie przyjmuje się, że datą rozpoczynającą debatę na temat ekorozwoju był rok 1969, kiedy to ukazał się raport U Thanta zatytułowany *Człowiek i jego środowisko*. W dokumentach termin „ekorozwój” pojawił się po raz pierwszy w 1972 roku w aktach sztokholmskiej konferencji „Środowisko i Człowiek”, jako alternatywne rozwiązanie dla dotychczasowej koncepcji rozwoju społeczno-gospodarczego. Polegała ona na stworzeniu takiej strategii, która ukierunkowana byłaby na racjonalne wykorzystanie zasobów i wiedzy na rynku lokalnym na potrzeby krajów Trzeciego Świata. Istotnym elementem dla analizowanej koncepcji zrównoważonego i trwałego rozwoju był zapis mówiący o tym, że nie jest możliwy nieograniczony wzrost gospodarczy, a zasoby środowiskowe są wyczerpywalne. Konieczne staje się zatem poszukiwanie sposobów przeciwdziałania degradacji środowiska. Dostępność zasobów przyrodniczych i odpowiednie warunki środowiska przez wieki determinowały rozwój kultury i gospodarki żyjących tam społeczności, przy czym kultura (w tym religia) decydowała o sposobie wykorzystywania i ochrony środowiska przyrodniczego. Z rozprzestrzenianiem się tych elementów na świecie, postępującym wraz z migracją ludności, wiązały się zmiany zachodzące w otoczeniu obejmujące przekształcenia całych ekosystemów wykorzystywanych gospodarczo przez człowieka, zagospodarowanie przestrzeni oraz rozprzestrzenianie się gatunków roślin i zwierząt.

Ogromne znaczenie miał również wpływ kultury chrześcijańskiej, w tym katolickiej nauki społecznej, na kształtowanie się podwalin idei rozwoju zrównoważonego. Stolica Apostolska w sposób szczególny podkreśla zasadę pomocniczości, która zachęca, aby

rzędy państw miały na uwadze dobrobyt zarówno powszechny, jak i indywidualny.

Spółeczność wyższego rzędu nie powinna ingerować w wewnętrzne sprawy społeczności niższego rzędu, pozbawiając ją kompetencji, lecz raczej powinna wspierać ją w razie konieczności i pomóc w koordynacji jej działań z działaniami innych grup społecznych, dla dobra wspólnego.

Ogłoszona w 1891 roku encyklika *Rerum Novarum* zawiera następujące zalecenia:

Chroniąc (...) prawa poszczególnych osób, państwo winno mieć w sposób szczególny na względzie maluczkie i biednych. Warstwa bowiem bogatych, dostatkami obdarowana, mniej potrzebuje opieki państwa; klasy natomiast ubogie pozbawione ochrony, jaką daje majątek, szczególnie tej opieki potrzebują. Dlatego państwo powinno bardzo pilnym staraniem i opieką otoczyć pracowników najemnych, stanowiących masę ludności biednej [Jan Paweł II 1998, s. 125].

Do rozwiązywania problemów społecznych nawoływała ogłoszona w 1931 roku encyklika *Quadragesimo anno*, upowszechniając między innymi idee korporacjonizmu i pomocniczości. Encykliki wydane w latach 60. ubiegłego stulecia wzywały natomiast do redukcji coraz bardziej zarysowujących się w świecie nierówności społecznych. W encyklice *Evangelium vitae* Jan Paweł II powołuje się na postanowienia Soboru Watykańskiego II, w których zawarta jest długa lista zagrożeń życia ludzkiego, w tym społeczno-ekonomicznego. Również problem narastającej degradacji naturalnego środowiska oraz pogłębiający się kryzys ekologiczny skłoniły środowiska kościelne już w latach 60. ubiegłego stulecia do chrześcijańskiej odpowiedzialności za świat. Były one bowiem obarczane odpowiedzialnością za ukształtowanie się nowożytnej mentalności promującej model człowieka obrazującego gatunek wyższy od innych gatunków pozaludzkiego życia. Warto pamiętać, że pierwszy watykański dokument w całości poświęcony ekologii pochodzi z 1972 roku, jest nim raport pt. *Stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec ochrony środowiska naturalnego człowieka*. Opracowanie to jest odpowiedzią Stolicy Apostolskiej na ankietę skierowaną do Watykanu w związku z przygotowaniem podjętymi przez ONZ do pierwszej poświęconej środowisku światowej konferencji w Sztokholmie w 1971 roku.

Wspominając Jana Pawła II, należy przywołać refleksje na temat chrześcijańskiej odpowiedzialności za naturalne środowisko zawarte w orędziu *Pokój z Bogiem i stwórcą – pokój z całym światem* ogłoszone z okazji Światowego Dnia Pokoju pod koniec grudnia 1989 roku. W całości wystąpienie to było poświęcone problematyce ekologicznej.

Podsumowując, koncepcja ekorozwoju wyłoniła się w trakcie trwającej na przełomie lat 60. i 70. XX wieku dyskusji nad możliwościami wyrównywania różnic między krajami Trzeciego Świata a krajami wysoko rozwiniętymi. Ekorozwój to niewątpliwie kolejny pomysł powstały w związku z niepowodzeniem dotychczasowych propozycji i rosnącymi zagrożeniami dla Trzeciego Świata. Wśród nich coraz większe znaczenie zaczęła zyskiwać kwestia naruszania równowagi w środowisku naturalnym i wynikające z niej konsekwencje w postaci pustynnienia, wylesień, erozji, wyjałowienia gleb czy ich wtórnego zasolenia. Zagrożenia te były skutkiem przeobrażeń zachodzących prawie wyłącznie na terenach wiejskich i ujawniały się jako rezultat bomby demograficznej, nieodpowiedniego doboru technik oraz zbyt intensywnego i jednostronnego użytkowania potencjału rolnictwa, oczywiście bez odpowiednich zabezpieczeń [Gudowski 2009, s. 14].

WIELO- I WIELKOWYMIAROWOŚĆ ZAŁOŻEŃ ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Działalność człowieka skorelowana jest z przekształceniami, jakie się dokonują w jej wyniku, jednak kierunek tych zmian nie zawsze jest zwrócony właściwie. Pozyskując ze środowiska naturalnego surowce, porzucamy równocześnie zanieczyszczenia w postaci produktów ubocznych, takich jak ścieki czy pyły. Działalność taką można mierzyć miarą zagrożenia i wskazać jego cztery przyczyny:

- demograficzne – zanieczyszczenie środowiska postępuje szybciej w stosunku do liczby mieszkańców,
- geograficzne – dysproporcja między możliwościami środowiska geograficznego a rozwojem sił wytwórczych,
- techniczne – niekontrolowany z punktu widzenia wymagań ekologii rozwój nowych technik i technologii,

- ekonomiczne – niedoszacowanie kosztów związanych z zanieczyszczeniem przyrody [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 20].

To właśnie z nadmiernej ekspansji człowieka i nieprzemyślanej ingerencji w środowisko naturalne wywodzi się koncepcja zrównoważonego rozwoju. Wyjaśnia to poniekąd przewodni wymiar ekologiczny jako stały element koncepcji. Wymienione zagrożenia, jakie niesie z sobą działalność człowieka, skłaniają do dużo szerszego spojrzenia na problem. Przytoczone przykłady pokazują, że ekonomia środowiska czy ekonomia ekologii zawężają zagadnienie. Przed ideą zrównoważonego rozwoju stawia się dużo większe oczekiwania. Na przełomie lat toczyła się zatem dyskusja, jaki zakres powinna obejmować polityka zrównoważonego rozwoju, aby nie koncentrować się nadmiernie na aspekcie środowiskowym. Określono zatem trzy główne wymiary, którymi powinien zajmować się zrównoważony rozwój:

- ekologiczny,
- społeczno-kulturowy,
- ekonomiczny [Janik 2014, s. 30].

Tak określone wymiary stanowią pierwszy, najogólniejszy poziom, w obrębie którego zawierają się kolejne, bardziej szczegółowe. Wielowymiarowy kontekst zrównoważonego rozwoju można grupować i nadawać rangi poszczególnym wymiarom, kategoryzując je z uwagi na obszar działalności, obszar Unii Europejskiej, kraju, przedsiębiorstwa, branży itd. Artur Pawłowski definiuje następujące wymiary [Pawłowski 2006, s. 23]:

- moralny, rozumiany jako odpowiedzialność człowieka za przyrodę,
- ekologiczny, czyli ochrona przyrody i krajobrazu,
- ekonomiczny – podatki i subsydia,
- społeczny – relacje międzyludzkie,
- polityczny – praca nad formułowaniem i definiowaniem koncepcji zrównoważonego rozwoju, jej wdrażanie i kontrolowanie wyników.

Raport Brundtland w uogólnieniu określił zrównoważony rozwój jako taki, który umożliwiając zaspokojenie potrzeb współczesnego świata, nie ogranicza tej możliwości przyszłym pokoleniom. Raport zawiera kilka szczegółowych zaleceń i instrukcji, które gwarantują takie ukierunkowanie procesu zmian, aby pozostawały one w harmonii z postępem technologicznym i eksploatacyjnym, pozostawiając

na przyszłość możliwość zaspokajania ludzkich potrzeb i aspiracji. Wśród nich wymienia się:

- taką eksploatację odnawialnych zasobów przyrody, przy której tempo zużycia nie powinno przekraczać czasu potrzebnego na ich naturalną odnowę;
- skalkulowanie procesów eksploatacji zasobów nieodnawialnych w taki sposób, aby nie wyczerpały się ich złoża do czasu pojawienia się substytutów;
- rozsądną rekultywację ziemi;
- minimalizację ujemnych oddziaływań na powietrze, wodę oraz inne elementy środowiskowego ekosystemu [Bozs 1999, s. 70].

Do osiągnięcia tak założonego modelu niezbędna jest integracja działań związanych z trzema głównymi celami:

1. Trwały wzrost gospodarczy i równomierny podział korzyści – dążenie do osiągnięcia odpowiedzialnego, długookresowego wzrostu, w taki sposób, aby stał się udziałem wszystkich narodów oraz społeczności, wymaga skojarzonego podejścia do współczesnych, wzajemnie powiązanych globalnych systemów gospodarczych.
2. Ochrona zasobów naturalnych i środowiska – w celu zachowania przyrodniczego następstwa i zasobów dla przyszłych pokoleń niezbędne jest opracowanie racjonalnych ekonomicznie rozwiązań, ograniczających zużycie zasobów, powstrzymujących skażenie środowiska i takich, które ocalą naturalne ekosystemy.
3. Rozwój społeczny – odpowiadając na wyrażane przez ludzi na całym świecie potrzeby pracy, żywności, edukacji energii, opieki zdrowotnej, wody i systemów sanitarnych, międzynarodowa społeczność musi dołożyć wszelkich starań, by nie została naruszona bogata faktura kulturowej i społecznej różnorodności oraz aby wszyscy członkowie społeczeństw mieli instrumenty pozwalające na kształtowanie swojej przyszłości.

Istota zrównoważonego rozwoju zatem tkwi w powiązaniu rozwoju społecznego i gospodarczego poprzez zagwarantowanie dostępu do zasobów i surowców zarówno odnawialnych, jak i nieodnawialnych, ze wzrostem jakości życia w czystym środowisku. Znaczącą rolę odgrywa wzrost ekonomiczny, który powinien zapewniać bardziej efektywne wykorzystanie surowców i zasobów naturalnych, optymalizując równocześnie zużycie energii i nakładów pracy

w procesie wytwórczym. Trwały i zrównoważony rozwój i ekonomia zrównoważona opierają się głównie na etyce, a tym samym na wzbudzeniu poczucia osobistej odpowiedzialności oraz wynikającej z niej odpowiedzialności za czyny: zasadniczymi wartościami są odpowiedzialność oraz wewnątrz- i międzypokoleniowa sprawiedliwość. Do tego dodać należy uznanie kolejnych ważnych zasad, takich jak zasada opiekuńczości i zasada demokracji bezpośredniej, z których wynika konieczność otwartego dialogu i udziału społecznego. Przestrzeganie tych zasad jest wystarczającym argumentem, aby uznać za nierealny wizerunek człowieka zaproponowany przez ekonomię tradycyjną, a następnie powielany w licznych, opartych na jego podstawie, teoriach i badaniach. Ekonomiczna koncepcja zrównoważonego rozwoju zwraca szczególną uwagę na konieczność podejmowania osobistych działań na jego rzecz [Rogall 2009, s. 77]. Można określić szereg głównych tez ekonomii zrównoważonej. W centrum zainteresowania znajduje się rozważanie na temat tego, w jaki sposób można uzyskać wysokie standardy ekonomiczne, społeczno-kulturowe i ekologiczne w granicach pojemności środowiska oraz jak można wdrożyć zasadę sprawiedliwości wewnątrz- i międzypokoleniowej.

Istnieje przy tym szereg kontrowersji, które muszą zostać jeszcze wyjaśnione. Realizacja koncepcji, choć pozytywna w teorii, okazuje się trudna w zastosowaniu. Wiele z elementów koncepcji interpretowanych jest jak ogólny drogowskaz, kierunek zmian, a nie ściśle opisana instrukcja i schemat postępowania. Wymieniając pozytywne przesłanki zrównoważonego rozwoju, należy zwrócić uwagę na działania zmierzające do zmniejszenia dystansów i nierówności społecznych, zachowanie zrównoważonego wzrostu demograficznego i ustabilizowanie zaludnienia na uzasadnionym poziomie. Istotnym elementem jest odchodzenie od wskaźnika PKB jako jedynej słusznej miary wzrostu na rzecz miary zgodnej z wymogami rachunkowości ekologiczno-ekonomicznej. Nie bez znaczenia jest również rozszerzanie zakresu międzynarodowych ustaleń dotyczących emisji zanieczyszczeń, gazów cieplarnianych, wspólnej polityki ekologicznej oraz wypracowanie skutecznych instrumentów jego egzekwowania. Niestety nie zawsze procesy te da się rozszerzyć na skalę globalną. Konflikty zbrojne, kataklizmy i różnorodne polityki państw, nienastawione na dobro społeczeństwa, hamują w znacznej mierze rozwój koncepcji zrównoważonej. Idea ta ciągle jest najłatwiejsza do

wprowadzenia i utrzymania w krajach rozwiniętych i o ugruntowanych postawach obywatelskich [Janik 2014, s. 32-33].

POLITYKA NARZECZ ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU W UE, W TYM W POLSCE

Polityka ekologiczna Unii Europejskiej (UE), a wcześniej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG), zawierała się w tworzonych programach dotyczących ochrony środowiska, które wyznaczały podstawowe kierunki działania w zakresie ochrony środowiska, jak też stanowiły inspirację do powstawania aktów normatywnych. Najistotniejszymi z nich są traktaty rzymskie z 1957 roku, Jednolity Akt Europejski z 1986 roku oraz traktat z Maastricht. Pierwsze akty prawne Wspólnoty w dziedzinie ochrony środowiska dotyczyły gospodarowania niebezpiecznymi chemikaliami, detergentów oraz pojazdów silnikowych, zmierzając w stronę stref funkcjonowania przemysłu. W ślad za tym poszczególne państwa członkowskie wprowadzały stosowne przepisy na poziomie kraju. Rozwój polityki proekologicznej zaczął się jednak wyraźniej rysować na początku roku 1987, kiedy na mocy Jednolitego Aktu Europejskiego (JAE) wprowadzono do traktatów rzymskich odrębny rozdział „Środowisko”, formułujący cele i zasady działania Wspólnoty na rzecz ochrony środowiska naturalnego. Szczególny nacisk położono na zachowanie, ochronę i poprawę jakości środowiska oraz podjęcie działań ukierunkowanych na ochronę zdrowia ludzkiego, zapewnienie rozsądnego i racjonalnego użytkowania zasobów naturalnych [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 29]. Charakterystyczna dla tego okresu jest zmiana filozofii patrzenia na środowisko. W miejsce działań zmierzających do ograniczenia negatywnych skutków działalności człowieka zintensyfikowano działania zapobiegające zanieczyszczeniu środowiska. Na czoło wysunięto obowiązującą nie tylko UE, ale i cały świat regułę pogodzenia rozwoju cywilizacyjnego z ochroną środowiska [Zamojski 2001, s. 8].

Podczas szczytu w Dublinie, na posiedzeniu Rady Europejskiej, w czerwcu 1990 roku przyjęto deklarację, zgodnie z którą zrównoważony rozwój stał się zasadą ustrojową dzisiejszej Unii Europejskiej i zarazem jednym z podstawowych zadań, którego realizacja wymaga prowadzenia polityki ochrony środowiska. Uznano w niej bowiem

istotną rolę Wspólnoty i państw członkowskich w kreowaniu polityki ekologicznej. Następnym krokiem w tym kierunku był traktat z Maastricht, który wszedł w życie 1 listopada 1993 roku. Wszystkie zasady polityki ekologicznej określone w JAE znalazły swe odzwierciedlenie w Traktacie o Unii Europejskiej (Traktat o Unii Europejskiej, 2002, art. 130). W projekcie Konstytucji Unii Europejskiej zaakcentowane zostało dążenie Wspólnoty Europejskiej w kierunku zrównoważonego rozwoju. Wprowadzono wówczas do art. 2 JAE istotną zmianę, która głosiła, że harmonijny i wyważony rozwój działalności gospodarczej, zrównoważony i nieinflacyjny wzrost ma się odbywać z poszanowaniem środowiska. Wiązało się to ze stanowiskiem szefów państw i rządów Wspólnoty, którzy problem zrównoważonego rozwoju uznali za wyzwanie lat 90. XX wieku. Wytyczne Unii Europejskiej w pracach legislacyjnych na rzecz ochrony środowiska zawarte są w pięcioletnich programach działań. Stanowią one niejako podstawę prowadzenia integralnej polityki w zakresie ochrony środowiska państw członkowskich UE, wyznaczając tym samym główne kierunki działań. Tworzą one istotny element współpracy między krajami członkowskimi w dziedzinie środowiska. Dotychczas opracowanych zostało sześć takich programów. Pierwsze pięć z nich obejmowało zakresem lata 1973-1999, szósty realizowany jest obecnie. Odnosi się on bezpośrednio do zrównoważonego rozwoju, co mocno wyartykułowano już w samym tytule dokumentu: „Na drodze do zrównoważonego rozwoju. Polityka i program działania Wspólnoty Europejskiej w dziedzinie środowiska i zrównoważonego rozwoju”. Program ten stanowi ogólne ramy i określa podstawowe cele działań dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Zaakcentowana w nim została problematyka dotycząca nadmiernej eksploatacji zasobów, przeciwdziałania prowadzeniu działalności gospodarczej niekorzystnie wpływającej na stan środowiska naturalnego, wprowadzania skutecznych narzędzi ochrony środowiska. Podstawą do poprzedzającego go piątego programu był raport o stanie środowiska z 1992 roku i towarzyszące mu podczas forum ONZ dyskusje. To właśnie podczas szczytu Ziemi pojawiła się idea opracowania kolejnego, piątego programu. Warto o nim wspomnieć, gdyż zasadniczo różni się od polityki realizowanej w poprzednich programach. Działalność gospodarcza ujęta jest w nim sektorowo. Wyodrębnione zostały gałęzie jak przemysł, energetyka, transport, rolnictwo czy turystyka

oraz ich oddziaływanie na otoczenie. Różnica w dotychczasowym podejściu polegała na koncentrowaniu się na tychże sektorach, a nie poszczególnych składowych środowiska, takich jak powietrze, woda czy zasoby naturalne. To właśnie tym pięciu sektorom poświęcono szczególną uwagę jako głównym siłom znacząco oddziałującym na środowisko, a co za tym idzie odgrywającym zasadniczą rolę w dążeniu do osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju. W każdej z tych stref określono konkretne założenia, działania i rozwiązania pozwalające osiągnąć pożądane rezultaty. Dla przemysłu założenia przewidywały wsparcie na rzecz racjonalnego gospodarowania zasobami czy też poprawę konkurencyjności, normy wspólnotowe dla procesów produkcji i jakości produktów oraz zwiększenie dostępu konsumentów do informacji o produktach. W sferze gospodarowania energią największą wagę przypisano podniesieniu sprawności jej wykorzystania oraz rozwojowi odnawialnych źródeł energii. W programie piątym najszerzej poruszona została problematyka dotycząca nadmiernej eksploatacji zasobów, przeciwdziałania bądź ograniczania działalności gospodarczej, której skutki negatywnie wpływają na środowisko, oraz wprowadzania skutecznych narzędzi ochrony środowiska. W preambule Traktatu o Unii Europejskiej znalazł się zapis wyznaczający nową politykę oraz uznanie postanowienia o zrównoważonym rozwoju za zadanie priorytetowe:

Zdecydowanie popierać społeczny i gospodarczy postęp swoich ludów, uwzględniając zasadę zrównoważonego rozwoju, zgodnie z którą w ramach realizowanego rynku wewnętrznego ma być wzmacniana spójność i ochrona środowiska oraz realizowana polityka zapewniająca, aby postępowi w integracji gospodarczej towarzyszył równoległy postęp w innych dziedzinach [Traktat o Unii Europejskiej 2002, s. 2].

Był to istotny i przełomowy krok, prowadzący do rozwoju polityki zrównoważonego rozwoju.

Uruchomiony przez Unię w 2001 roku szósty program działań „Środowisko 2010. Nasza przyszłość, nasz wybór” określa cztery zasadnicze obszary wymagające działania. Należą do nich: zmiany klimatyczne, ochrona środowiska oraz różnorodności biologicznej, zdrowie i jakość życia, zarządzanie zasobami naturalnymi oraz gospodarowanie odpadami. Program ten jest wynikiem uzupełnienia strategii lizbońskiej głównie o wymiar środowiskowy. Przyjęta

strategia podkreślała nierozzerwalność wzrostu gospodarczego z odpowiedzialnością społeczną oraz ochroną środowiska. Ugruntowaniem koncepcji zrównoważonego rozwoju był komunikat Komisji Europejskiej „Zrównoważona Europa dla lepszego świata – strategia Unii Europejskiej dla zrównoważonego rozwoju”. Działalność w zakresie ochrony środowiska prowadzona przez Wspólnotę pozwoliła na stworzenie kilku zasad wyznaczających ramy polityki i prawa ochrony środowiska. W pierwszej kolejności należy przytoczyć art. 174 ust. 2 Traktatu o Wspólnocie Europejskiej, który brzmi:

Wspólnotowa polityka dotycząca środowiska naturalnego, uwzględniając zróżnicowaną sytuację poszczególnych regionów, zmierza do osiągnięcia wysokiego poziomu ochrony. Opiera się ona na zasadach przezorności i zapobiegania u źródła naruszeniom środowiska naturalnego, jak również na zasadzie zanieczyszczający płaci [Górski 2000, s. 55].

Zasada ta prowadzi do zniwelowania kosztów odnowy i prewencji środowiskowej w sposób efektywny kosztowo, obejmując koszty przestrzegania standardów emisji, i jest środkiem uwzględniania tych kosztów w decyzjach gospodarczych przedsiębiorstw.

Najistotniejszym z obecnie realizowanych jest długookresowy program społeczno-gospodarczy, którego celem jest doprowadzenie do przodownictwa Unii w gospodarce światowej. Strategia lizbońska, bo o niej mowa, opracowana została pod kątem reform i zmian strukturalnych prowadzących do wzrostu konkurencyjności [Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 33]. Oprócz wspomnianej zasady „zanieczyszczający płaci” na pierwszy plan wysuwają się zawarte w nim zasady pomocowości oraz prewencji. Pierwsza z nich dotyczy podejmowania środków ochrony środowiska na poziomie UE wówczas, gdy zapewnią większą korzyść w porównaniu z rozwiązaniami poszczególnych krajów. Druga zaś dotyczy wspierania produktów i procesów ekologicznych celem zapobiegania stratom w dziedzictwie przyrodniczym UE. Uzupełnieniem wspomnianych zasad jest zasada sprawiedliwości, zgodnie z którą obciążenie kosztami ochrony środowiska w większym zakresie powinno dotyczyć bogatych niż biednych państw członkowskich UE.

Wejście Polski do Unii Europejskiej i rozwój współpracy międzynarodowej oznaczają tym samym przyjęcie zasady zrównoważonego

rozwoju. W Polsce koncepcja zrównoważonego rozwoju została uznana za zasadę konstytucyjną. Zgodnie z art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku stwierdza się, że Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolność i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju [Konstytucja 1997]. Ponadto art. 74 nawiązuje do koncepcji zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do bezpieczeństwa ekologicznego, a także zasady sprawiedliwości pokoleniowej oraz ochrony środowiska:

1. Władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom.
2. Ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych.
3. Każdy ma prawo do informacji o stanie i ochronie środowiska.
4. Władze publiczne wspierają działania obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska [GUS 2011, s. 12].

Zapis ten oznacza zobowiązanie władz do prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne obecnym i przyszłym pokoleniom. Z definicji zrównoważonego rozwoju zapisanej w ustawie – Prawo ochrony środowiska oraz z zasady konstytucyjnej wynika, że wszelkie działania o charakterze społeczno-gospodarczym prowadzone na podstawie celów nakreślonych w strategiach, politykach i programach sektorowych oraz innych dokumentach dotyczących rozwoju społecznego i gospodarczego, czy ochrony środowiska i jego zasobów, powinny być wzajemnie powiązane i realizowane zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju [Prawo ochrony środowiska, 2001]. Pojęcie zrównoważonego rozwoju zdefiniowane jest w art. 3 pkt 50 ustawy, zgodnie z którym:

Przez zrównoważony rozwój rozumie się taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń.

Zgodnie z ustawą o ochronie środowiska również polski porządek prawny oparty jest na systemie zasad. W ich skład wchodzi: zasada kompleksowej oceny, zasada prewencji, zasada przezorności, zasada „zanieczyszczający płaci” oraz zasada zrównoważonego rozwoju.

Strategia zrównoważonego rozwoju Polski, przewidziana do roku 2025, zakłada pięcioprocentowy wzrost gospodarczy, przy jednoczesnym czterokrotnym zwiększeniu wykorzystania surowców, paliw oraz zasobów naturalnych. Strategia podzielona jest na dwa etapy, a jej treść określa warunki konieczne do realizacji modelu zrównoważonego rozwoju w Polsce. Etap I – okres wzajemnego równoważenia przebiegu oraz społeczno-gospodarczych i środowiskowych skutków procesów rozwoju kraju, przy jednoczesnym zachowaniu zdolności gospodarki do dynamicznego wzrostu, umożliwiającego Polsce dołączenie w możliwie krótkim czasie do grona krajów wysokorozwiniętych. Etap II to okres podtrzymywania uzyskanej równowagi pomiędzy najważniejszymi komponentami procesów rozwoju, a w szczególności zrównoważenia rozwoju gospodarczego, rozwoju społecznego i szeroko pojętej sfery ochrony środowiska, przy zachowaniu zdolności gospodarki do zaspokajania tradycyjnych i pojawiających się w przyszłości potrzeb społecznych, w odniesieniu do jak najszerzych grup obywateli, w zgodzie z zasadami równości i sprawiedliwości społecznej [*Strategia zrównoważonego rozwoju Polski* 1999]. Do sukcesów w realizacji Polityki Ekologicznej Państwa, które będą miały bezpośrednie przełożenie na wdrażanie zasad rozwoju zrównoważonego, należy zaliczyć:

- stworzenie niezbędnych podstaw prawnych dla racjonalnego gospodarowania zasobami odnawialnymi i nieodnawialnymi środowiska oraz do ochrony środowiska przed presją spowodowaną gospodarczą działalnością człowieka,
- stworzenie struktur instytucjonalnych zarządzania środowiskiem na poziomie centralnym, regionalnym i lokalnym oraz monitorujących wdrażanie prawa,
- ekonomizację działań w środowisku w oparciu o zasadę „użytkownik i zanieczyszczający płacą” oraz o zasadę „podwójnej korzyści”,
- stworzenie efektywnych instytucji finansowania ochrony środowiska, które nie ograniczają się tylko do tej ochrony, finansując praktycznie od początku działania w kierunku rozwoju zrównoważonego,
- istotną redukcję ilości i jakości zanieczyszczeń wprowadzanych do środowiska oraz zauważalną poprawę jego stanu,

- znaczące podwyższenie świadomości ekologicznej społeczeństwa oraz stworzenie podstaw prawnych dla jego udziału w procesach zarządzania środowiskiem [*Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski 1999*].

Poprzez te osiągnięcia Polska należy do grupy krajów, które mają tworzyć globalny rozwój zrównoważony, a nie do krajów, w których mają dopiero być budowane podstawy tego rozwoju. W konsekwencji do dalszych działań przewidzianych w Strategii Zrównoważonego Rozwoju Polski do 2025 roku przyjęto bezpośrednie zastosowanie tylko niektórych zasad określonych w Deklaracji z Rio.

PODSUMOWANIE

Z powyższych rozważań, założeń i rekomendacji należy wyciągnąć wnioski, że rozwój zrównoważony jest procesem ciągłym, a nie jedynie przedsięwzięciem o ściśle określonych ramach, sposobie realizacji i określonych celach.

Warunkiem koniecznym takiego rozwoju jest ciągłe równoważenie jego trzech podstawowych aspektów, czyli wymiaru ekonomicznego, wymiaru ekologicznego i wymiaru społecznego. Proces ten należy traktować jako stan równowagi pomiędzy tymi trzema wymiarami, jako silnie skorelowane czynniki. Jakiegokolwiek zaburzenie ich wzajemnej relacji poprzez osłabienie lub wzmocnienie któregoś z nich musi w rezultacie prowadzić do kryzysów we wszystkich trzech wymiarach. Należy mieć świadomość, że ten rodzaj rozwoju poddawany będzie wpływowi nieznanych i niemożliwych obecnie do przewidzenia zmian warunków zewnętrznych i wewnętrznych.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju zostały już stosunkowo precyzyjnie i jednoznacznie określone w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i w odpowiednich aktach prawnych zadania i funkcje społeczeństwa, samorządów, administracji państwowej, parlamentu i głowy państwa. Wciąż dookreślenia wymaga rozwój mechanizmów i instrumentów prawnych i ekonomicznych rozwoju zrównoważonego, które nadal pozostają niezintegrowane i niekomplementarne w zależności pomiędzy trzema głównymi wymiarami rozwoju – ekonomicznym, ekologicznym i społecznym.

Przyszłość koncepcji zrównoważonego rozwoju wymaga takiego zautomatyzowania procesów regulacji sektorów, które doprowadzą do wyrównywania poziomów wszystkich wymiarów jednocześnie [Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski 1999].

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk, J., Nitkiewicz, T., 2007, *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa.
- Blaug, M., 2000, *Teoria ekonomii, ujęcie retrospektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bozs, T., 1999, *Wskaźniki ekorozwoju, praca zbiorowa*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Devall, B., Session, G., 1995, *Ekologia głęboka*, Wydawnictwo Pusty Obłok, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny w Katowicach, 2011, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju w Polsce*, Katowice.
- Górski, M., 2000, *Projekt ustawy o ochronie środowiska w procesie dostosowania prawa polskiego do standardów Unii Europejskiej*, „Prawo i Środowisko” nr 3.
- Gudowski, J., 2009, *Ignacy Sachs jako prekursor koncepcji zrównoważonego rozwoju*, w: Kiełczowski, D., (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok.
- Jackson, W., 2002, *Functional explanation in economics: a qualified defence*, „Journal of Economic Methodology” 9.
- Jan Paweł II, 1998, *Centesimus Annus. Tekst i komentarze*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Janik, B., 2014, *Inwestycje finansowe w koncepcji zrównoważonego rozwoju*, Difin, Warszawa.
- Janikowski, R., 2004, *Zarządzanie antropopresją, w kierunku zrównoważonego rozwoju społeczeństwa i gospodarki*, Difin, Warszawa.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, 1994, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.
- Malthus, T.R., 1925, *Rozprawa o prawie ludności i jego oddziaływaniu na przyszły postęp społeczeństwa*, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Pawłowski, A., 2006, *Wielkowsmiarowość rozwoju zrównoważonego*, Vol. 1, No. 1.
- Polanyi, K., 1957, *The economy as instituted process*, Free Press, New York.

- Prawo ochrony środowiska, ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r., Dz.U. 2006, nr 129, poz. 902.
- Ricardo, D., 1957, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa.
- Rogall, H., 2009, *Podstawowe założenia ekonomii zrównoważonej, Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonej*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
- Smith, A., 2012, *Bogactwo narodów*, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa.
- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski do 2025, 1999, Ministerstwo Środowiska, Wytyczne dla resortów opracowujących strategię sektorowe, Warszawa.
- Traktat o Unii Europejskiej, 2002, tekst skonsolidowany, „Official Journal” C325, 24/12/2002.
- Wach, K., 2010, *Od człowieka racjonalnego do emocjonalnego. Zmiana paradygmatu nauk ekonomicznych*, „Horyzonty Wychowania” vol 9, nr 17, s. 95-105.
- Wach, K., 2014, *Paradygmat gospodarki przedsiębiorczej a polityka wspierania przedsiębiorczości (rozdział 1)*, w: Zieliński, K., (red.), 2014, *Formy i przejawy współczesnej przedsiębiorczości w Polsce*, Difin, Warszawa, s. 13-30.
- Zabłocki, G., 2002, *Rozwój zrównoważony – idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.